

Józef KUFFEL

Uniwersytet Jagielloński

jozef.kuffel@uj.edu.pl

PARADYGMAT SYNERGIJNY – SZANSA NA INTEGRACJĘ HUMANISTYKI

ABSTRACT Синергийная парадигма – шанс на интеграцию гуманистики

Главная цель этой статьи заключается в том, чтобы в общих чертах показать новое философское направление инспирированное святоотеческой исихастской литературой, которое определяет себя как синергийная (или синергическая) антропология. Оно появилось в России в конце 80. – начале 90. годов прошлого столетия.

Здесь представлена деятельность Института Синергийной Антропологии – Московского центра, который выступает с предложением создания универсального дискурса, т. е. цельной, междисциплинарной системы знаний, понятий и методов, использующей материал разъединенных друг с другом областей творческой деятельности человека. Эта цельная система – в намерении адептов синергизма – должна исполнить интегрирующую роль в современной культуре и науке. В этой программе как средство объединяющее – в первой очереди для гуманитарных наук, но также и других – разрабатывается новая антропологическая парадигма.

В статье сделан просмотр отзывов польских ученых на программные положения и издаваемые, главным образом на русском языке, работы представителей синергийной антропологии. Кроме того в ней намечены некоторые перспективы использования научных результатов и методов новой школы в исследованиях православной культуры.

На основании „Аналитического словаря исихастской антропологии” Сергея Хоружего, одного из основоположников синергизма – характеризуются методы описаний стратегии православной мистики и аскезы, соответствующие стандартам современного антропологического дискурса. С этой целью – как пример их приложения – в окончании печатается польский перевод фрагмента *Словаря* объясняющий смысл понятия «подвиг» в исихастской традиции.

Keywords: синергийная антропология, Сергей Хоружий, православная культура, исихазм, св. Григорий Палама

Słowa kluczowe: antropologia synergijna, Siergiej Chorużyj, kultura prawosławna, hezychazm, św. Grzegorz Palmas

Imię Grzegorza Palamasa, jak i idee palamizmu są znakami rozpoznawczymi prawosławnej tradycji, odróżniającymi ją od zachodniej myśli religijno-filozoficznej. Dla samych prawosławnych nauczanie o *Niestworzonym Świecie* objawionym na górze Tabor i *modlitwa Jezusowa* stanowią wyraz ich identyczności. Dziś już – w dużej mierze dzięki badaczom XX w., a zwłaszcza publikacjom o. Johna Meyendorffa – mało kto odważy się otwarcie nazywać hezychazm herezją czy wynaturzeniem, podczas gdy jeszcze na przełomie XIX i XX stulecia tego rodzaju insynuacje¹ nie należały do rzadkości.

Przesłanie o przebóstwianym Świecie Taboru to oczywiście ogólnie przyjęta, oficjalna pozycja Kościoła prawosławnego, mająca za sobą autorytet soborów konstantynopolitańskich odbywających się w połowie XIV w., upowszechniona przez kult arcybiskupa Tesalonik, ugruntowany zwłaszcza w liturgii dwóch pierwszych niedziel Wielkiego Postu. Trudno natomiast byłoby jednoznacznie oszacować stopień recepcji teologii *Bożych energii* wśród ogółu prawosławnych, bo chociaż jest ona nieodzownym elementem prawosławnej soteriologii, czego wyrazem są m.in. hezychastyczne sformułowania liturgiczne, niemniej dla większości wiernych przez wiele stuleci pozostawała ukryta i mamy przesłanki ku temu, aby uważać, że i w naszym pokoleniu głębsza znajomość teorii czy tym bardziej praktyki *theosis* należy do wyjątków.

W tej sytuacji, kiedy zaczynamy poruszać temat palamizmu, nasuwa się w sposób naturalny pytanie o pożytek czy inaczej – aktualność tego zjawiska we współczesnym świecie. Jeszcze człowiek wierzący, dla którego modlitwa ma jakieś znaczenie, mógłby rozpatrywać je w charakterze swoistego instruktażu czy strategii życia duchowego i modlitwy, jednak dla zeświecczonego społeczeństwa tego rodzaju wiedza będzie zbędnym balastem, w najlepszym wypadku interesującym zjawiskiem historycznym, które wraz z Bizancjum na zawsze trafiło do lamusa historii.

Tym bardziej zaskakujące wydaje się pojawienie się w Rosji przełomu lat 80. i 90. ubiegłego wieku nowego kierunku filozoficznego zainspirowanego literaturą hezychastyczną, który określił siebie enigmatycznym mianem antropologii synergijnej. Programowe deklaracje adeptów nowej szkoły antropologicznej (a zwłaszcza Siergieja Chorużego) można odbierać wielorako. Sceptyk powie, że jest to kolejne wcielenie rosyjskiej filozofii religijnej, bardziej świadczące o obsesji na punkcie prawosławia niż o ugruntowanej i rzetelnej tradycji filozoficznej. Są jednak i tacy, którzy rozpatrują synergizm jako obiecującą szansę – nie tylko na ożywienie teologii, ale wręcz odrodzenie całej humanistyki,

¹ Рог. *Настольная книга для священно-церковно-служителей*, т. 2, ред. С. Булгаков, Киев 1913 (репринтное воспроизведение – Москва 1993), s. 1622.

pogrążonej w jałowości i pesymizmie epoki postmodernizmu. W takiej optyce synteza bizantyńskiej myśli – przekazana w dziełach Grzegorza Palamasa – miałyby mieć perspektywy dalszego, twórczego rozwoju. Zwolennicy synergizmu wysuwają niewiarygodną wręcz propozycję kontynuacji palamizmu po ponad sześciu wiekach przerwy² – z wykorzystaniem współczesnego języka i warsztatu naukowego. Idea brzmi niemal fantastycznie, jednakże aby wyrobić sobie jakiś sąd na ten temat, warto najpierw zapoznać się z głównymi założeniami szkoły, a właściwie zintegrowanego światopoglądu, pretendującego do zdobycia centralnej pozycji wśród podstawowych gałęzi współczesnej nauki i wiedzy. Już choćby z racji rozmachu zainteresowań i postulowanego uniwersalizmu, które zawsze cechowały dążenia rosyjskiej myśli, ale również w kontekście uzyskania znacznej popularności w rosyjskim życiu intelektualnym i w środowiskach naukowych Rosji – i to w stosunkowo niedługim, bo obejmującym raptem trzy dziesięciolecia okresie – zjawisko to warto jest odnotowania. Poza tym w naszym stuleciu, które na wszystko spogląda z gaszącej iskrę entuzjazmu, ostentacyjnej pozycji „posta” (post-chrześcijaństwo, post-humanizm, post-człowiek), powinniśmy z uwagą śledzić każdy przejaw świeżej idei, mogący w przyszłości odegrać rolę antidotum, inaczej nigdy nie odnajdziemy alternatywy dla przesyconej, rozcłunkowanej i powierzchownej kultury początku XXI w.

W Polsce jak na razie nie były publikowane prace Siergieja Chorużego. Również do idei synergizmu odwołują się tylko nieliczni uczeni. W środowisku tutejszej enklawy prawosławnej nazwisko to zostało przynajmniej zauważone: za wydanie kapitalnej, liczącej ponad 900 stron, bibliografii naukowej w dziedzinie hezychazmu³ autor został na początku 2005 r. uhonorowany przez redakcję „Przeglądu Prawosławnego” nagrodą im. Księcia Konstantego Ostrońskiego. Jej przyznanie poprzedziło opublikowanie pierwszego – jak dotąd chyba jedynego – wywiadu skierowanego do polskiego czytelnika⁴. Z racji formy rozmowy i zróżnicowanego grona adresatów, ku którym kierowany jest miesięcznik, mamy tu do czynienia z bardzo ogólnikową, tj. popularyzującą prezentacją założeń nowej szkoły, i to jedynie w aspekcie obecnych w niej elementów chrześcijańskiej antropologii. Należy wszakże docenić sam fakt precedensowego pojawienia się biografii najbardziej zasłużonego przedstawiciela nowego kierunku filozoficznego.

Zupełnie inne podejście ujawnia świetne studium z dziejów Rusi Moskiewskiej prof. dr hab. Hanny Kowalskiej-Stus – *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, gdzie wybrane idee jednej z ważnych prac Chorużego (*О старом и новом*⁵) zostały przywołane w kontekście rozważań nad korelacjami wschodniochrześcijańskiej i łaciń-

² Gdy mówimy o kryzysie Tradycji, to chodzi bardziej o aspekt teoretyczny, opisujący zjawisko pojęciami teologiczno-filozoficznymi, bo hezychasici praktycy, tj. realizujący aspekt modlitewno-ascetyczny, zawsze byli w Cerkwi – o czym świadczy bogata spuścizna literatury zawierającej wskazówki, jak osiągnąć hezychię.

³ Zob. *Исихазм. Аннотированная библиография*, red. С. Хоружий, Москва 2004.

⁴ Zob. S. S. Chorużyj, *Kosmos hezychazmu*, rozm. przepr. A. Radziukiewicz, „Przegląd Prawosławny” 2004, nr 9, [on line] http://www.przegladprawoslawny.pl/articles.php?id_n=710&id=8, 20 XII 2011.

⁵ Zob. С. Хоружий, *О старом и новом*, Санкт-Петербург 2000.

skiej tradycji na ziemiach Słowian wschodnich⁶. Jakkolwiek nie można tu jeszcze mówić o zastosowaniu metod synergizmu, to przecież zasygnalizowano pewne obiecujące perspektywy posłużenia się dokonaniem nowej antropologii w badaniach nad kulturą prawosławną. Również w innych publikacjach dotyczących dziejów Rosji autorka przywołuje poglądy moskiewskiego filozofa⁷.

Wśród badaczy myśli rosyjskiej już przed 10 laty na paradygmat synergijny zwrócił uwagę prof. dr hab. Janusz Dobieszewski, który Siergieja Chorużego – autora pracy *После перерыва. Пути русской философии*⁸, przybliżającej dramatyczne losy filozofii w Rosji w XX w. – nazwał *jednym z najwybitniejszych rosyjskich filozofów i intelektualistów*⁹.

Oprócz zasadniczo rosyjskojęzycznych publikacji książkowych jedną z form upowszechniania idei synergizmu jest strona internetowa Instytutu Antropologii Synergijnej w Moskwie (Институт Синергийной Антропологии: <http://synergia-isa.ru/>), na której zamieszczono pokazną liczbę artykułów, a także fragmenty niektórych książek mających związek z nowym kierunkiem. W zakładce *Диссертационный зал* miłym zaskoczeniem dla polskojęzycznego czytelnika będzie z pewnością tekst pracy magisterskiej Łukasza Leonkiewicza pt. „Antropologia synergiczna w ujęciu S. S. Chorużyja”, napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Janusza Dobieszewskiego w Instytucie Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego¹⁰. Jak widać, synergizm otwiera perspektywy nie tylko dla naukowców, również studenci – i to niekoniecznie kierunków *stricte* filozoficznych – mogą się nim z pożytkiem zajmować. Oczywiście, jak w tym wypadku, wiele zależy od wyobraźni pedagogicznej promotora oraz horyzontów myślowych i zaangażowania słuchacza. W każdym razie mamy już w Polsce pierwsze zwiastuny zainteresowania synergizmem – zauważone również przez moskiewski Instytut – i warto by na pewno nawiązać bliższą współpracę, idąc za przykładem niektórych zachodnioeuropejskich i amerykańskich ośrodków dydaktyczno-naukowych¹¹.

Gdyby nawet miało się okazać, że daleko idące programowe zapowiedzi o antropologii synergijnej – jako centralnej i integrującej współczesne nauki metodzie – były przedwczesne i przesadzone, to i tak jej rola jest pozytywna i warta uwagi osób zajmujących

⁶ Zob. H. Kowalska-Stus, *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007, s. 30, 123-124, *Prace Katedry Rosjoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 9.

⁷ Zob. np. też, *Если не хочешь mieszkać z gadem, strzeż się jego głowy (Ruś litewska wobec Świata Zachodniego w XVII w.)*, [w:] *Słowiańszczyzna wobec idei i poszukiwań świata zachodniego. Konferencja pod honorowym patronatem Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk*, red. C. Nelkowski, Bydgoszcz 2009, s. 70, *Musica Antiqua Europae Orientalis. Acta Slavica*, nr 15.

⁸ Zob. C. Хоружий, *После перерыва. Пути русской философии*, Санкт-Петербург 1994.

⁹ J. Dobieszewski, *Współczesny stan filozofii w Rosji*, „Gazeta Szturmowa” 2001, nr 1, [on line] <http://www.filozofiarosyjska.uz.zgora.pl/index.php?pl, 27 XII 2011>.

¹⁰ Zob. Ł. Leonkiewicz, „Antropologia synergiczna w ujęciu S. S. Chorużyja”, Uniwersytet Warszawski 2009, [online] <http://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2010/04/leonkiewicz.pdf>, 25 IV 2012.

¹¹ O współpracownikach ISA w Rosji i zagranicą zob. zakładkę *Сотрудники и партнеры* pokrewnego Centrum Antropologii Synergijnej, który jest wspólnym projektem ISA i Wyższej Szkoły Ekonomiki w Moskwie, <http://www.hse.ru/org/hse/synan/staff>, 24 IV 2012.

się kulturą prawosławną. Instytut wpływa na ożywienie zainteresowania hezychazmem – zwłaszcza w kręgach naukowych – i przede wszystkim wypracował metodę opisu tego mało zbadanego zjawiska według standardów współczesnego dyskursu antropologicznego. Zważywszy na trudny do ogarnięcia ogrom materiału badawczego – w postaci bogatej literatury patrystycznej, w tym zwłaszcza najbardziej płodnego tysiąclecia pomiędzy IV i XIV w.¹² – Siergiej Chorużyj udostępnił narzędzie przydatne do zrozumienia istoty zarówno samego zjawiska hezychazmu, jak i metod, którymi posługuje się antropologia synergijna. W stosunkowo niewielkich rozmiarów książce *К феноменологии аскезы*¹³, zatytułowanej w części pierwszej „Słownik analityczny antropologii hezychazmu” (ros. *Аналитический словарь исихастской антропологии*), scharakteryzowano podstawowe pojęcia i strategię Tradycji hezychastycznej, a w części drugiej, „Organonie” (ros. *Органон*), zaprezentowano metodologię zainspirowanej palamizmem antropologii synergijnej. Nieprzypadkowo w tytule użyto sformułowania nawiązującego do jednego z głównych kierunków współczesnej filozofii. Jakkolwiek autor dystansuje się od fenomenologii, sygnalizując odmiennosć podejścia wobec sfery mistyki – doświadczenia wewnętrznego¹⁴ – niemniej stosuje analogiczną metodę opisu przedmiotu, w tym wypadku fenomenu hezychazmu: obiektywnie, wielostronnie, bez uprzednich założeń i nie poddając się funkcjonującym opiniom. Materiałem do badań są dzieła Ojców Kościoła prawosławnego, które w wizji badacza układają się w spójną, zintegrowaną całość. Co właśnie dlatego nieco mylące jest użycie określenia „słownik” w tytule pierwszej części – nawet jeśli postawiono przy nim epitet „analityczny”, wyjaśniający jego specyfikę. Co prawda rzeczywiście mamy do czynienia z konkretnymi, istotnymi dla hezychazmu hasłami, ale wpisanymi w system – zgodny z logiką dyskursu hezychastycznego. Z kolei ich rozbudowane definicje są ze sobą organicznie powiązane, wzajemnie się objaśniają, tworząc całościową rekonstrukcję procesu duchowego. Można nawet pokusić się o stwierdzenie, że została tu przedstawiona pełna strategia prowadząca do przeobstwienia, nadająca się do praktycznego zastosowania dzisiaj, o ile ktoś ze współczesnych – wiedziony przykładem dawnych wielkich ascetów – zdecydowałby się na pójście tą heroiczną, wąską ścieżką, wymagającą radykalnej przemiany stylu życia i myślenia.

Z powodu pominięcia milczeniem tegoż naprawdę pionierskiego osiągnięcia – przy prezentacji autora na łamach „Przeglądu Prawosławnego” – można odnieść wrażenie, że bibliografia adnotowana jest najważniejszym dokonaniem Chorużego¹⁵. Jakkolwiek

¹² Okres, w którym tworzyli autorzy greckiej *Filokalii* i cerkiewnosłowiańskiego *Добротолюбия*. Pierwsza z tych dwóch niezależnie powstałych antologii zredagowana została przez metropolitę Makarego z Koryntu i św. Nikodema Hagiorytę i po raz pierwszy wydana w Wenecji w 1782 r. Druga to tłumaczenie św. Paisjusza Wieliczkowskiego – opierające się zarówno na rękopiśmiennych, jak i publikowanych greckich i cerkiewnosłowiańskich tekstach – wydane w dwóch oddzielnych woluminach w Mokwie w 1793 r. (cz. 1-2) i 1799 r. (cz. 3-4). Obie antologie stanowiły przejaw, a zarazem stymulator odrodzenia prawosławnego monastycyzmu drugiej połowie XVIII w. na ziemiach dawnej bizantyjsko-słowiańskiej wspólnoty religijnej obejmującego również tereny dzisiejszej Rumunii i Mołdowy.

¹³ Zob. С. Хоружий, *К феноменологии аскезы*, Москва 1998.

¹⁴ Por. np. *tamże*, s. 7-8, 216.

¹⁵ Por. S. S. Chorużyj, *Kosmos hezychazmu...*

ze względu na całościowe usystematyzowanie źródeł i opracowań dotyczących hezychazmu, uwzględniające dokonania poszczególnych centrów wschodniego chrześcijaństwa, wraz ze wstępami opisującymi Tradycję w ujęciu diachronicznym i synchronicznym, bibliografia ma rzeczywiście duże znaczenie, to jednak nie jest ona przełomowym wydarzeniem w kwestii wyjaśnienia, czym w istocie jest to zjawisko. O wiele cenniejsza pod tym względem jest wzmiankowana, trudno dostępna – nawet w bibliotekach naukowych Rosji – pozycja, która w przystępny sposób, w języku współczesnym, z odniesieniami do odmiennych tradycji religijnych i nowożytnych filozofii pokazuje fenomen przekraczający wszelkie pojęcie; dlatego dotychczas naukowcy nie byli w stanie wiele wyjaśnić w tym względzie. Nie znaczy to wszakże, że takich prób nie podejmowano. Mamy przecież świetne monografie o Palamasie i jego dokonaniach teologicznych – rozpatrywanych w ramach całej wschodniochrześcijańskiej Tradycji – Kipriana Kerna czy wspomnianego powyżej Johna Meyendorffa¹⁶. Jednakże w ich pracach – które w swoim czasie również miały znaczenie przełomowe dla badań nad prawosławną mistyką, ze względu na sposób ujmowania zjawiska historycznie – opis duchowego procesu nie przyjął charakteru syntetycznej i pełnej egzemplifikacji. Poza tym był to mimo wszystko język teologii prawosławnej – ożywionej dwudziestowiecznym powiewem neopatrystyki, ale mało przekonujący, zarówno dla teologów i filozofów uformowanych na tradycjach katolickiej i protestanckiej, jak i zdystansowanych wobec nich myślicieli modernizmu, egzystencjalistów, fenomenologów czy postmodernistów.

Siergiej Chorużyj jest umysłem szerokim, łączącym teologię, filozofię i nauki ścisłe, wychowanym przez XX stulecie, które w Rosji rozpoczynało się twórczym ożywieniem – dziś określanym mianem Srebrnego Wieku (w odróżnieniu od Złotego, jakim dla kultury i literatury rosyjskiej była epoka Puszkina, Lermontowa, Gogola, Dostojewskiego i Tolstoja). Filozofia rozwijała się w duchu myśli Władimira Sołowjowa – dalekiej co prawda od patrystyki, niemniej doceniającej wartości duchowe. Nurt ten kontynuowany był przez porewolucyjną emigrację, w czasie gdy rosyjska dusza zmagająca się z przeżywaną pokusą Utopii. Jak dowiadujemy się z faktów biograficznych Chorużego, ujawnionych m.in. w rozmowie dla „Przeglądu Prawosławnego”, jego bliscy bardzo czynnie angażowali się w walkę o zwycięstwo rewolucji socjalistycznej w Polsce i w Rosji¹⁷. Wszystko to jednak nie poszło na marne; chcąc się wyzwolić z sidła ideologii („marniowszyny”) i odrodzić w Prawdzie¹⁸, trzeba nieraz dosięgnąć piekła zwątpienia –

¹⁶ Zob. архимандрит Киприан (Керн), *Антропология св. Григория Паламы*, Москва 1996; протопресвитер Иоанн Мейендорф, *Жизнь и труды святителя Григория Паламы. Введение в изучение*, Перевод с франц., Санкт-Петербург 1997.

¹⁷ Matka Wiera – jako białoruska komunistka – była więziona w latach 30. przez władze II Rzeczypospolitej, potem trafiła na Łubiankę, a zwolniona, poniosła śmierć, dowodząc sowieckim podziemiem na okupowanej przez Niemców Białorusi. Ojciec zginął na początku wojny podczas organizowania jednego z pierwszych oddziałów partyzanckich na zachodniej Białorusi. Por. S. S. Chorużyj, *Kosmos hezychazmu...*

¹⁸ Prof. dr hab. H. Kowalska-Stus, przywołując wspomnianą książkę Chorużego, zwraca uwagę na być może zaskakujący dla wielu aspekt hezychazmu, jakim jest realizm. Ta jego cecha może mieć istotne znaczenie w świetle wcześniejszych rozważań o wykorzystaniu antropologii synergicznej jako lekarstwa na pustkę współczesnej, wirtualnej kultury: *W dziejach tradycji ruskiej kultury filozof dostrzega*

mamy wszakże w pamięci przypadek Raskolnikowa. Jak wielu rówieśników Chruży był osieroconym „dzieckiem wojny” – imiona jego rodziców upamiętniają nazwy ulic i muzea¹⁹; ale był też filozofem, uczestniczącym w odkrywaniu personalizmu „na nie-ludzkiej ziemi”, w epoce „Zgon, Ogromnej Die Likwidation” – jak wyraził jej koszmar naoczny świadek Poeta²⁰. Będzie więc w stanie mówić o hezychazmie językiem współczesnych – i to jest naprawdę wielki atut wspomnianego już przełomowego studium, które przybliży fenomen uniwersalny, głęboki i wielostronny, a nade wszystko stosowny do „praktycznego” zastosowania. Autor – wybitny matematyk, fizyk i filozof, a więc „ścisłowiec”, który wie najlepiej, co znaczy zdyscyplinowanie, ekonomiczność i metodologia pracy naukowej, zasady logicznego myślenia oraz praktyczna przydatność wyników badań – nie waha się prezentować swoich odkryć w dziedzinie, wydawać by się mogło, bardziej stosownej dla teologii, zdetronizowanej królowej średniowiecznych nauk, niż umysłów komputerowych, w charakterze alternatywy, nie tylko dla szkół antropologicznych, ale również dyskursów i metodologii całokształtu nauk humanistycznych, systemów interpretacji wytworów kultury i sztuki, a nawet dziedzin ścisłych i medycznych. Jednym słowem, Siergiej Choruży występuje z propozycją ponaddyscyplinarnego systemu bazującego na materiale wszystkich rozproszonych dziedzin twórczej działalności człowieka, zdolnego im nadać utraconą jedność.

Czy mamy do czynienia ze zwykłą próbą rekonstrukcji nieprzydatnego dla nowych czasów zjawiska, czyli kolejną iluzją-utopią, czy też z narodzinami oryginalnej kulturotwórczej idei, na tyle wszechstronnej, głębokiej i przekonującej, by być w stanie przeciwstawić się wirtualnej, antyhumanistycznej cywilizacji? A może jest to owo wszechogarniające „Słowo!”, którego wyartykułowanie – zgodnie z wizjami Dostojewskiego – ma być powołaniem Rosji²¹. Przyszłość pokaże, na razie minione trzy dziesięciolecia to okres dynamicznego rozwoju nowego kierunku (głównie w Rosji), przejawiającego się

konstytutywną rolę hezychazmu także ze względu na to, że stanowi on busołę w walce pomiędzy mityczno-kosmicznym a historycznym typem świadomości Rosjan. Hezychazm, którego głównym postulatem był realizm istnienia (мреzenie ума), wymagał od człowieka nieustannego wysiłku w podtrzymywaniu więzi z Bogiem. Antropologia hezychastyczna stanowi fundament, na którym Choruży buduje opozycję pomiędzy kulturą staroruską i rosyjską. Efektem kultury rosyjskiej była antropologia sofijologiczna przełomu XIX i XX wieku, która przekonywała o sofijnym zakorzenieniu w Bogu. Przyczyniło się to do uniezależnienia od trizwienija i wysiłku, pozwalało żyć iluzją, maniłowszyną, ideą Świętej Rusi i Trzeciego Rzymu, gdy Rosja ginęła, H. Kowalska-Stus, Kultura i eschatologia..., s. 30.

¹⁹ W centrum Witebska do dziś znajduje się muzeum rewolucjonistki Wiery Chorużej, jej imieniem i nazwiskiem nazwano jedną z ulic w Białymstoku. Por. S. S. Choruży, *Kosmos hezychazmu...*

²⁰ Zob. Cz. Miłosz, *Traktat moralny*, [w:] tenże, *Wiersze*, t. 1, Kraków 1987, s. 228.

²¹ Por. Образ Христов хранят пока в уединении своем благолепно и неискаженно, в чистоте правды божией, от древнейших отцов, апостолов и мучеников, и, когда надо будет, явят его поколебавшейся правде мира. Сия мысль великая. От востока звезда сия воссияет. [...] Сметются и спрашивают: когда же сие время наступит и похоже ли на то, что наступит? Я же мыслю, что мы со Христом это великое дело решим. И сколько же было идей на земле, в истории человеческой, которые даже за десять лет немыслимы были и которые вдруг появлялись, когда приходил для них таинственный срок их, и проносились по всей земле? Так и у нас будет, и воссияет миру народ наш, и скажут все люди: «Камень, который отвергли зиждующие, стал главою угла», Ф. Достоевский, *Братья Карамазовы*, cz. 1-2, Москва 1987, s. 328, 333.

realizacją nowoczesnego opisu fenomenu hezychazmu, komparatystycznymi analizami odmiennych tradycji duchowych, tworzeniem uniwersalnego dyskursu dla całokształtu nauk humanistycznych. Tym wielostronnym działaniom towarzyszy rozszerzanie kręgu uczniów i entuzjastów spośród różnorodnych dyscyplin naukowych oraz gałęzi sztuki.

Z powodu ograniczonych możliwości artykułu, mającego na celu przede wszystkim skierowanie uwagi na omawiany kierunek oraz postawienie pytania o zasadność ewentualnego wykorzystania jego metod w badaniach krajowych, proponuję zapoznanie się z fragmentem „Słownika analitycznego antropologii hezychazmu”, którego przekład – za zgodą autora – prezentuję poniżej. „Słownik” można traktować jak odrębną monografię na temat teologii mistycznej prawosławia²², ale też – jako pierwsza część wspomnianej publikacji książkowej²³ – stanowi on doskonale wprowadzenie i bazę dla ilustracji zasad dyskursu antropologii synergicznej, jakkolwiek genetycznie nawiązującej do teologii Palamasa, to przecież pretendującej na uniwersalizm. Zawiera on podstawowe terminy, które spotykamy w dziełach klasyków hezychastycznej Tradycji. Przy objaśnianiu kolejnych haseł w sposób nieunikniony przywoływane są pojęcia, które wcześniej były przedmiotem analizy. Co pewien czas dokonywana jest synteza, dlatego że tok ekspozycji odbywa się w przemyślanym porządku i pojawienie się kolejnego pojęcia oznacza częstokroć finał pewnego etapu, a zarazem początek kolejnego. Takim słowem jest np. „asceza” (ros. подвиг, gr. ασκησις) – z jednej strony to jedno z pojęć („motywów”) charakterystycznych dla tradycji ascetyczno-mistycznej prawosławia, z drugiej jednak oznacza cały przedział („wątek”) drogi duchowej. Przy okazji warto zasygnalizować pewien problem, który dotyczy odrębności znaczenia słów w kontekście hezychastycznym oraz dalekich od prawosławia – potocznym lub naukowym. Wspomniany termin dla hezychazmu jest słowem kluczowym, semantycznie wykraczającym poza kwestie stylu życia czy pewnych praktyk charakterystycznych dla środowiska monastycznego (życie w odosobnieniu, post, modlitwa), a wyrażającym proces przekraczania granicy ontologicznej, tj. ustanowienia nowego wymiaru ludzkiego istnienia. W ten sposób widzimy, że jednym z „ubocznych” pożytków, jakie wnosi „Słownik”, jest zaprowadzenie porządku pojęciowego, od czego w ogóle powinno zaczynać się pracę badawczą.

Prezentowany poniżej przekład fragmentu²⁴ unaocznia nietypowy (dla „Słownika”) sposób objaśniania haseł²⁵, ale też pozwala zrozumieć, na czym polega pewien konkretny, niezwykle ważny etap procesu duchowego (strategii hezychazmu), w którego wyniku natura człowieka przechodzi w inny wymiar ontologiczny. Mamy tu do czynienia z próbką unikalnego typu opisu naukowego niecodziennego fenomenu, który powinien zainteresować nie tylko antropologa.

²² Jak np. w jego elektronicznej wersji zamieszczonej na stronie internetowej: *Православная энциклопедия „Азбука веры”*, [online] <http://azbyka.ru/spravochniki/>, 30 XII 2011.

²³ Zob. przyp. 13.

²⁴ Zob. С. Хоружий, *К феноменологии...*, s. 73-75.

²⁵ W tekście przekładu podkreślone zostały te pojęcia, którym w „Słowniku” przypisano „definicje”. Tam też podawane były odpowiedniki greckie, które tu przywołano (wraz z wersją rosyjską) – przy pierwszym pojawieniu się danego terminu w cytowanym urywku.

* * *

Siergiej Chorużyj

SŁOWNIK ANALITYCZNY
ANTROPOLOGII HEZYCHAZMU

przełożył i przypisami opatrzył J. Kuffel

Asceza (ros. подвиг, gr. ασκησις)

[...]

W wyposażeniu zintegrowanego ustanowienia (ros. Установки)²⁶ człowieka, jakim je postrzega i ucieleśnia hezychazm, ustanowienie Ascezy pojawia się w sposób naturalny i konieczny. Ale w tym zestawie występuje ona – nie na powierzchni ani też pośród początkowych jego elementów. Kolejność naszych artykułów nie jest przypadkowa. Elementem wyjściowym ustanowienia jest właśnie Zbawienie (ros. спасение, gr. σωτηρια), w istocie to po prostu: oczy otwarte na sytuację człowieka²⁷; oczy i uszy – otwarte na realność; przebudzenie do bycia; uświadomienie siebie w świecie. Bliskie temu jest Heideggerowskie „być otwartym na bycie”²⁸, ale przez to, że zawiera w sobie aspekt ukierunkowania, orientacji, owo ustanowienie w języku prawosławia – to właściwie już coś pośredniego pomiędzy ustanowieniem Zbawienia i następującym po nim ustanowieniem Modlitwy (ros. молитва, gr. προσευχη). W tej ostatniej człowiek przebudza się i aktywizuje coraz bardziej, wchodzi w „osobiste relacje” z Bogiem i na ich fundamencie zaczyna formować własne wyobrażenie o szczególnym, „osobowym” charakterze ludzkiego istnienia. W konsekwencji dociera do niego to, że ten osobowy charakter realizowany jest w ustanowieniu Miłości (ros. любовь, gr. αγαπη).

Następnie objawia się jednak fakt, iż samorealizacja człowieka jako bytu osobowego napotyka przeszkody leżące w samej naturze posiadanego (ros. Наличного) bytu jako „stworzonego upadłego”²⁹. Człowiek w sposób nieunikniony popełnia odstępstwa, uchyla się od sposobu istnienia i obrazu działań, określanego przez Zbawienie,

²⁶ Por. tytuł rozdziału: B. Установка (s. 47), do którego należy niniejszy fragment. Samo słowo pochodzące od czasownika „установить” trudno jest oddać polskim odpowiednikiem, może to być zarówno „porządek”, „mechanizm”, „sytuacja”, „wymiar”, jak i „ustanowienie (określenie) – porządku, mechanizmu, sytuacji”. Dlatego też – wyłącznie dla celów przekładu tego specyficznego tekstu – zdecydowałem się użyć nieco „chropowatego” stylistycznie sformułowania, które jednak obejmuje na tyle szerokie pole semantyczne, iż może być stosowane w licznych i nietypowych zestawieniach syntaktycznych, jakie tu napotykamy.

²⁷ Zob. rozdział poprzedni pt. A. Ситуация, s. 31.

²⁸ Por. J. Górny, *Substancjalność człowieka według Martina Heideggera*, „Anthropos? Czasopismo Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” 2006, nr 6/7, [online] http://www.anthropos.us.edu.pl/anthropos4/texty/gorny_1.htm, 16 VI 2012.

²⁹ W rozdziale A. Ситуация mieliśmy objaśnione hasła „stworzenie i stworzonosc” (ros. тварь и тварность, gr. κτισις), (s. 31-32) oraz „upadek” (ros. падение, gr. παραπτωμα) (s. 34-36).

Modlitwę i Miłość. Konstatuje te uchylenia, uświadamia je sobie jako niewłaściwe, jako upadek (ros. падение, gr. παραπτώμα) i reaguje na nie – Pokutą (ros. покаяние, gr. μετανοια). Tu – mamy do czynienia z kluczowym momentem ludzkiego istnienia. Pokuta ujawnia granicę w strategii istnienia i sama umiejscawia się na tej granicy, okazuje się fenomenem granicznym. Powyżej już nazwaliśmy ją „bramą” (ros. врата); teraz wyjawia się jej głębszy i pełniejszy sens. Z jednej strony w swej początkowej i powierzchniowej warstwie Pokuta jest po prostu spontaniczną reakcją – kajaniem się, żalem za grzechy³⁰. Jeżeli ogranicza się ona do tej warstwy, to kolejne upadki nie pozwolą na siebie długo czekać – zostanie pociągnięty bezsensowny łańcuch, głupia nieskończoność upadków-żałów (którą już dawno spostrzegliśmy, świadomość sceptyczna wyraziła cyniczną formułą: *Jeżeli nie zgrzeszysz – nie pokajasz się, a jeśli nie pokajasz się – to się nie zbawisz! A zatem – grzesz!*).

Ale to jest tylko ułomna, niedoskonała Pokuta. Wchodząc w głąb ustanowienie Pokuty rozwija się w ustanowienie oczyszczenia od namiętności (ros. страсти, gr. παθηματα)³¹. I tu właśnie – w tym pogłębieniu – następuje przekroczenie ważnej granicy. Bowiem oczyszczenie od namiętności – to nie jest powrót do zwyczajnego, naturalnego stanu obrazu energii³², ale osiągnięcie, zbudowanie pewnego specjalnego, „beznamiętnego” typu – świadoma i ukierunkowana przez człowieka zmiana własnej natury (w jej energicznym, duchowym – ros. энергийном, духовно-душевым – aspekcie). Tu pojawia się zasadniczo nowe ustanowienie człowieka, które można określić jako ustanowienie autotransformacji, przewyciężenia (za)staności (ros. данности) człowieka – jak widać – ustanowienie ma charakter globalny, charakteryzuje określoną bytową strategię, a nie jakiś tam pojedynczy jej element. I tym właśnie jest ustanowienie Ascezy. Głęboka warstwa Pokuty – osiągnięcie beznamiętności (ros. бесстрастие, gr. απαθεια)³³ – stanowi już realizację tego ustanowienia, podczas gdy warstwa zewnętrzna jeszcze nie jest z nim związana. Innymi słowy, w Pokucie, podczas jej dokonywania, rodzi się ustanowienie Ascezy – nowa strategia bytu człowieka. Tym samym takie imiona Pokuty, jak „brama” i „granica”, otrzymują treść ontologiczną; ale mimo to ze wszystkich nazw najgłębszy sens zawiera pierwsza i podstawowa – *metanoia*, przemiana umysłu: ustanowienie zmiany ustanowienia, przeniesienia świadomości i istnienia w nową globalną strategię.

Dalej, oczywiste jest, że beznamiętność – wcale nie oznacza końca ani granicy realizacji ustanowienia Ascezy. To, czego poszukuje człowiek – odsłaniają wyrażenie przed nim już początkowe elementy jego ustanowienia: Zbawienie, Modlitwa, Miłość – poszukiwanym okazuje się osobowy wymiar bytu, którego pełnię posiada Bóg. Dlatego tym, ze względu na co podejmuje się wysiłek przewyciężenia natury, jest prawdziwe i kardynalne wzniesienie się ponad nią – przemiana w naturę Bożą lub

³⁰ Por. w rozdziale A. *Ситуация* – „grzech i grzeszność” (ros. грех и греховность, gr. αμαρτια), s. 36-39.

³¹ Pojęcie wyjaśnione w rozdziale A. *Ситуация*, s. 43-47.

³² Zob. w rozdziale A. *Ситуация* – „energie stworzenia” (ros. энергии твари, gr. ενεργειαι της κτισεως), s. 40-43.

³³ Pojęcie wyjaśnione w rozdziale Γ. *Πρακσις*, s. 137-143.

Прзбѡстѡienie (ros. обожение, gr. θεωσις)³⁴. Asceza związana jest nierozzerwalnie z Przбѡstѡieniem. W nim zawiera się jej uzasadnienie i cel, Przбѡstѡienie – to Alfa i Omega Ascezy. Ale dla myślenia empirycznego taki cel jawi się jako szalony i fantastyczny, a w kaŹdym razie jest on na tyle niezwykły i niedający się porѡwnać z jakimikolwiek zwyczajnymi celami istnienia, iŹ drogi wiodącej do niego z zasady (ros. заведомо) nie sposób z gѡry określić ani opisać metodami dostępnymi rozumowi (ros. умозрительно). MoŹe być ona odnajdywana i przechodzona jedynie w doświadczeniu, w pewnej nowej i specyficznej działalności, zarówno wewnętrznej, jak i, najogólniej mówiąc, zewnętrznej. Jak juŹ było powiedziane powyŹej, Asceza nie jest jedynie ustanowieniem, ale równieŹ procesem, a przy tym – jak widzimy – nowego i nieznanego typu. Za bramą Pokuty otwiera się nieogarniony wymiar, odmienny od wszystkiego, co pozostaje po tej stronie wrѡt.

BIBLIOGRAFIA

ChoruŹy S. S., *Kosmos bezychazmu*, rozm. przepr. A. Radziukiewicz, „Przegląd Prawosławny” 2004, nr 9.

Хоружий С., *К феноменологии аскезы*, Москва 1998.

Хоружий С., *О старом и новом*, Санкт-Петербург 2000.

Хоружий С., *После перерыва. Пути русской философии*, Санкт-Петербург 1994.

Dobieszewski J., *Współczesny stan filozofii w Rosji*, „Gazeta Szturmowa” 2001, nr 1 [on line] <http://www.filozofiarosyjska.uz.zgora.pl/index.php?pl>.

Достоевский Ф., *Братья Карамазовы*, cz. 1-2, Москва 1987.

Górny J., *Substancjalność człowieka według Martina Heideggera*, „Anthropos? Czasopismo Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach” 2006, nr 6/7, [online] http://www.anthropos.us.edu.pl/anthropos4/texty/gorny_1.htm.

Исихазм. Аннотированная библиография, red. С. Хоружий, Москва 2004.

Иоанн Мейендорф протопресвитер, *Жизнь и труды святителя Григория Паламы. Введение в изучение*, Перевод с франц, Санкт-Петербург 1997.

Киприан архимандрит (Керн), *Антропология св. Григория Паламы*, Москва 1996.

Kowalska-Stus H., *Jeśli nie chcesz mieszkać z gadem, strzeŹ się jego głowy (Ruś litewska wobec Świata Zachodniego w XVII w.)*, [w:] *Słowiańszczyzna wobec idei i poszukiwań świata zachodniego. Konferencja pod honorowym patronatem Komitetu Słowianoznawstwa Polskiej Akademii Nauk*, red. C. Nelkowski, Bydgoszcz 2009, s. 70, *Musica Antiqua Europae Orientalis. Acta Slavica*, nr 15.

Kowalska-Stus H., *Kultura i eschatologia. Moskwa wieku XVII*, Kraków 2007, *Prace Katedry Rosjoznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 9.

Leonkiewicz Ł., „Antropologia syngreniczna w ujęciu S. S. ChoruŹyja”, Uniwersytet Warszawski 2009, [online] <http://synergia-isa.ru/wp-content/uploads/2010/04/leonkiewicz.pdf>.

Miłosz Cz., *Traktat moralny*, [w:] tenŹe, *Wiersze*, t. 1, Kraków 1987.

³⁴ Pojęcie wyjaśnione w rozdziale Δ. *Феория*, s. 149-157.

Настольная книга для священно-церковно-служителей, t. 2, red. С. Булгаков, Киев 1913 (репринтное воспроизведение – Москва 1993).

Православная энциклопедия „Азбука веры”, [online] <http://azbyka.ru/spravochniki/>.
<http://www.hse.ru/org/hse/synan/staff>

Dr hab. Józef KUFFEL – adiunkt w Katedrze Średniowiecznej i Nowożytnej Literatury Rosyjskiej Instytutu Filologii Wschodniosłowiańskiej UJ. Autor książki i artykułów, w których przybliża działalność oraz spuściznę piśmienniczą starca Paisjusza z Neamț, jednego z najważniejszych świętych Kościoła prawosławnego czasów nowożytnych. Autor książki *W drodze na Tabor. Theosis w życiu i twórczości św. Paisjusza Wieliczkowskiego*, Kraków 2005.